

Kierkegaard en HET BEGRIP ANGST

Kierkegaard
en
HET BEGRIP ANGST
een leesgids

Andries Visser

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

© Andries Visser

Omslag en typografie: Mita Visser

Afbeelding omslag: Eveline van Duyl,

www.evelinevanduyl.com

ISBN 978-94-6369-006-5

© 2018 Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam

www.buijten-motief.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	8
ANGST EN ZONDE?	8
MOEILIJK, WIJS, MENSELIJK	9
PSEUDONIEM	11
EEN LEESGIDS	13
BRONNEN EN OMSLAG	15
1. <i>Het begrip angst, opmaat</i>	17
EEN INDRUKWEKKEND OEUVRE	17
DE UITGAVE VAN <i>HET BEGRIJ ANGST</i>	18
DE ONTVANGST	19
HET MOTTO	20
DE OPDRACHT	22
DE ONDERTITEL	25
PSYCHOLOGIE	27
KIERKEGAARD ALS PSYCHOLOOG	30
HET OORSPRONKELIJKE VOORWOORD	33
JOHANNES CLIMACUS' INLEIDENDE OVERZICHT	36
2. Leidraad bij <i>Het begrip angst</i>	39
BIJ DE INLEIDING	39
GOEDE WETENSCHAP (p. 13-19)	40
DE TAAK VAN HET BOEK (19-25)	48
NIEUWE WETENSCHAP (25-30)	53
BIJ HOOFDSTUK I	59
HET BEGRIJ ERFZONDE (31-36)	61
HET BEGRIJ DE EERSTE ZONDE (36-42)	64
HET BEGRIJ ONSCHULD (42-46)	66
HET BEGRIJ ZONDEVAL (46-50)	69
HET BEGRIJ ANGST (50-56)	70
ANGST, VOORONDERSTELLING VAN DE ERFZONDE (56-62)	73

BIJ HOOFDSTUK II	76
OBJECTIEVE ANGST? (63-73)	77
DUIZELING (73-75)	79
MAN EN VROUW (75-80)	81
SEKSUALITEIT (80-89)	82
HISTORISCHE VERBANDEN (89-97)	86
BIJ HOOFDSTUK III	89
OVERGANG (98-102)	90
TIJDELIJK, EEUWIG, OGENBLIK (102-109)	91
ANGST VOOR 'NIETS' (109-112)	95
GEESTELOOSHEID (112-116)	97
LOT, NOODLOT, SCHULD (116-118; 124-126)	101
GENIEËN (119-124; 126-130)	104
VRIJHEID (130-133)	107
BIJ HOOFDSTUK IV	108
HET GOEDE EN DE VRIJE WIL (134-136)	109
ANGST VOOR HET KWADE (136-142)	112
ANGST VOOR HET GOEDE; VERKENNING (142-149)	113
HET GESLOTENE (149-156)	115
HET PLOTSSELINGE EN INHOUDSLOZE (156-163)	117
HET VERLIES VAN DE VRIJHEID (163-168)	118
INNERLIJKHEID (168-176)	120
ERNST (176-186)	122
BIJ HOOFDSTUK V	126
MOGELIJKHEID	127
VOORZIENIGHEID EN VERZOENING	129
GELOOF	131

3. Onderwerpen uit *Het begrip angst* 134

EEN SYSTEEM?	134
BEWEGING EN 'SPRONG'	136
DE DROOMWERELD VAN HET KIND	140
VOLWASSENWORDING	143
EEN UITWEIDING OVER SEKSUALITEIT	146
TRAGIEK, ANGST EN (ERF)SCHULD	150

ANGST VOOR HET VERLEDEN - VOOR DE TOEKOMST	152
ANGST VOOR 'DE DAG VAN MORGEN'	154
<u>4. Noten bij <i>Het begrip angst</i></u>	<u>156</u>
<u>5. Register bij <i>Het begrip angst</i></u>	<u>226</u>

Inleiding

*Want wie komt er in onze tijd op het idee een ogenblik aan de dwaze gedachte te verspillen dat het een kunst is een goed lezer te zijn, laat staan er tijd aan te besteden om dat te worden?*¹

ANGST EN ZONDE?

Wie in onze tijd een boek met de titel *Het begrip angst* (HBA²) ter hand neemt verwacht met een psychologisch-wetenschappelijke of psychiatrische verhandeling over angst geconfronteerd te zullen worden, misschien wel juist vanwege dat woord 'begrip' in de titel. Boeken over het verschijnsel angst zijn geen uitzondering meer. Wanneer je via het internet op onderzoek uitgaat heb je in korte tijd honderden werken over angst onder ogen. Vaak gaat het dan om populaire uiteenzettingen over angst of zelfhulpboeken om te leren met angst om te gaan.

Eeuwenlang is dat heel anders geweest. In Kierkegaards tijd bestonden er geen boeken over angst. Kwam je het onderwerp al eens ergens tegen, dan werd het bijna altijd met andere woorden benoemd: vrees, melancholie, hysterie en dergelijke. Hoe kwam Kierkegaard er dan toe om over angst te gaan schrijven? Dat is eigenlijk geen ingewikkeld verhaal, ook al staat het misschien tamelijk ver van ons af. Zijn invalshoek is het vraagstuk van het kwaad, persoonlijker uitgedrukt: het probleem van de zonde.

Zonde en angst, Kierkegaard heeft een belangrijk verband tussen die twee ontdekt, ze blijken op allerlei manieren met elkaar te maken te hebben. Daarnaast is hij op zoek gegaan, eerst bij anderen, maar daar vond hij weinig tot niets, zodat hij

1] Zie Constantin Constantius *De herhaling*, vertaald door Lineke Buijs, Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam 2017, p. 114; SKS 4, 91; SV3, 5, 189.

2] In de lopende tekst van dit boek (maar niet in de citaten) zal ik de titel *Het begrip angst* afkorten met *HBA*.

zich genoodzaakt zag langs de weg van het 'zelfdenken' (zo noemt hij dat) het voor zichzelf uit te zoeken. En dan blijkt angst aan de ene kant 'een uitdrukking voor de volmaaktheid van de menselijke natuur', het is 'de mogelijkheid van de vrijheid', aan de andere kant is angst 'de psychologische toestand die aan de zonde voorafgaat, die deze zo dicht mogelijk benadert, zo beangstigend mogelijk, zonder echter de zonde te verklaren'.³ Dat 'begrip' angst, Haufniensis is er van overtuigd dat het menselijke kwaad er begrijpelijker, en in zeker opzicht milder door wordt.

MOEILIK, WIJS, MENSELIJK

In een artikel over 'angst' schrijft Gordon Marino dat *HBA* 'een razend moeilijk (*maddeningly difficult*) boek' is.⁴ Anderen, zo zegt hij, suggereren zelfs dat het 'te moeilijk' is, of dat het boek zelf 'nu juist de duizeligheid oproept die het beschrijft'. En even verderop:

'Als je een kierkegaardiaanse ethiek zou willen ontwerpen, dan zou een van de eerste stellingen moeten zijn: wees eerlijk over wat je weet en wat je niet weet. Ik wil eerlijk bekenen dat er vele passages in *Het begrip angst* zijn waarvan de betekenis mij volledig ontgaat. Maar wat nog erger is: de Kierkegaard-deskundigen zijn in hun commentaren uiterst zwijgzaam omtrent de meeste van deze passages. Maar ondanks dat alles, en hoezeer dit boek je ook uitput, toch is het een wijs boek. En het is een boek dat een enorme invloed gehad heeft [...]. En bovendien, wanneer je gevraagd zou worden één bepaald boek te kiezen als brontekst van de existentiële psychologie en de psychoanalyse, dan zou dat heel zeker *Het begrip angst* zijn.'

3] Zie het tegelijk met deze leesgids verschenen: Vigilius Haufniensis *Het begrip angst*, vertaald door Lineke Buijs, Buiten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam 2018, p. 87, 188 en 111.

4] Gordon Marino leidt de Howard Hong Library van het Kierkegaard-centrum in Minnesota in de Verenigde Staten. Het citaat is te vinden in het opstel 'Anxiety in *The Concept of Anxiety*' in *The Cambridge Companion to Kierkegaard*, University Press, Cambridge 1998, p. 308.

Een wijs boek, een moeilijk boek – ook Kierkegaard zelf vond het tamelijk compact, een aantal keren gebruikt hij zelfs de term ‘algebraïsch’. Dat er samen met *HBA* van Vigilius Haufniensis (de naam van de psycholoog en schrijver die Kierkegaard voor dit boek in het leven riep) dan ook tegelijk een leesgids verschijnt heeft daar natuurlijk mee te maken.

Maar misschien wel juist met dat moeilijke is het toch ook een zeer menselijk boek, gaat het over zaken die in ieder mensenleven heel dichtbij liggen, waar je echter niet makkelijk over spreekt, en die je in jezelf ook niet gemakkelijk op het spoor komt. Dat geldt voor beide, zowel voor zonde als voor angst. In *The discovery of being* vertelt de Amerikaanse psychiater Rollo May dat hij in de tijd toen hij voorstudies maakte voor zijn boek over de betekenis van angst, *The meaning of anxiety*, anderhalf jaar in het sanatorium belandde in verband met tuberculose. Hij schrijft:

‘Ik had een heleboel tijd om de betekenis van angst te overpeinzen – en ik verkreeg een schat aan gegevens, data uit de eerste hand, over mijzelf en mijn angstige medepatiënten. In de loop van die maanden bestudeerde ik de twee boeken die tot aan onze tijd over angst zijn geschreven: *Het probleem van de angst* van Sigmund Freud (1926) en *Het begrip angst* van Søren Kierkegaard (1844).

Ik had groot respect voor de uiteenzettingen van Freud – bijvoorbeeld zijn eerste theorie, dat angst staat voor het opnieuw aan de dag treden van onderdrukt libido, en zijn tweede theorie dat angst de reactie is van het ego op de dreiging van het verlies van het object van onze liefde. Maar het waren en bleven theorieën. Kierkegaard daarentegen beschreef angst als de strijd van een levend wezen tegen het niet-zijn. En dat kon ik onmiddellijk ervaren in mijn eigen strijd met de dood of met het vooruitzicht om levenslang invalide te worden. Kierkegaard liet mij zien dat de werkelijke verschrikking in de angst niet de dood op zich is, maar het feit dat ieder van ons in zichzelf aan beide kanten staat

van het gevecht, dat 'angst zich verlangend uitstrekt naar wat je vreest'. Dat angst dus 'als een vreemde macht beslag legt op een individu, dat zich er toch niet aan kan onttrekken'.

Wat me daarbij toen heel erg raakte was dat Kierkegaard precies schreef over *wat mijn medepatiënten en ik doormaakten*. En dat deed Freud niet. Die schreef op een ander niveau. Hij gaf mooie formuleringen over het psychische mechanisme dat angst veroorzaakte. Kierkegaard schilderde wat menselijke wezens in een crisis in onmiddellijke zin ervaren – in ons geval de crisis van leven en dood die wij als patiënten in de meest reële zin meemaken. Maar die crisis verschilde naar mijn mening niet essentieel van de verscheidenheid aan crises die mensen meemaken die aankloppen voor therapie, of de kleinere crises die alle mensen vele malen per dag meemaken, ook al duwen we het uiteindelijk vooruitzicht van de dood maar al te graag ver voor ons uit. Freud schreef op een technisch niveau, waar hij geniale conclusies trok, misschien wel meer dan iemand voor hem, hij *wist van alles over angst*. Kierkegaard, een genie van een heel andere orde, schreef over het existentiële, op een ontologisch niveau, hij *wist wat angst was*.⁵

PSEUDONIEM

Als schrijver hebben we bij *HBA* dus te maken met iemand die zich Vigilius Haufniensis noemt, de wachter (of waakzame) van Kopenhagen. Over de betekenis en het gebruik van de pseudoniemen schreef ik uitgebreid in *Kierkegaard en De herhaling, een leesgids*.⁶ Daar vindt de lezer ook de argumenten die tot de vorm van deze uitgaven geleid hebben: het pseudonieme werk gepubliceerd als een zelfstandige uitgave, zoals Kierkegaard het ook zelf heeft gedaan, met daarnaast

5] Zie Rollo May *The discovery of being*, Norton & Co., New York 1983, p. 14v.

6] Zie Andries Visser *Kierkegaard en De herhaling, een leesgids*, Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam 2017, p. 12-23.

een leesgids die toelichtingen en aanvullend materiaal uit Kierkegaards overige werken en nagelaten papieren bevat, als een handreiking aan de lezer. Dat zijn pseudonieme werken na zijn dood, ook in Denemarken, gewoon onder zijn eigen naam gepubliceerd zouden worden heeft Kierkegaard niet vermoedt, hij heeft het zich waarschijnlijk niet kunnen voorstellen. Wel heeft hij er bij zijn tijdgenoten, en zijn latere lezers, op aangedrongen dat ‘wanneer iemand überhaupt iets uit mijn geschriften zou willen citeren, en daarbij citeert uit een van de pseudonieme werken – of hij dan de pseudonimen wil citeren’.⁷ Er zijn pseudonimen die wat hun ideeën betreft ver bij Kierkegaard zelf vandaan staan (denk maar aan de schrijver van ‘Het dagboek van de verleider’ in *Of/Of^B*), maar ook zijn er waar hij heel verwant mee is (zoals Johannes Climacus en Anti-Climacus, de schrijvers van onder andere *Wijzgerige kruimels* en *De ziekte tot de dood*, waarvoor Kierkegaard zelf met naam en toenaam als uitgever optrad).

Hoewel de opvattingen van Vigilius Haufniensis in *HBA* Kierkegaard zelf heel nabij zijn heeft hij vrij laat bij de totstandkoming van het boek toch gemeend van dit pseudoniem gebruik te moeten maken. Weliswaar is er hier geen sprake van een vorm van indirecte mededeling zoals in veel van de andere pseudonieme werken, maar wel is het boek – en dat is voor Kierkegaard tamelijk ongebruikelijk – nogal docerend van karakter.⁹ Over *HBA* merkt Kierkegaard, via Johannes Climacus in *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift*, op dat dit boek ‘in één opzicht wezenlijk van de andere pseudonieme geschriften’ verschilt:

‘Het is in een directe vorm geschreven, en het is zelfs enigszins docerend. Misschien was de schrijver van mening dat er hier, op dit punt, een mededeling van weten nodig zou

7] Zie SKS 27, 545v; Papir 446; *Pap.* X 6 B 245.

8] Zie *Of/Of*, vertaald door Jan Marquart Scholtz, Boom, Amsterdam 2000¹/2007², p. 321-470/299-428; SKS 2, 291-432; SV3, 2, 279-410.

9] Zie ook de paragraaf ‘*De uitgave van Het begrip angst*’ in hoofdstuk 1 van deze leesgids.

kunnen zijn, voordat er tot verinnerlijking kon worden overgegaan.¹⁰

En ‘verinnerlijking’ is waar Vigilius Haufniensis in *HBA* op uit is. Maar het ongeluk is nu juist, zegt Climacus in ditzelfde verband, dat onze tijd vergeten heeft ‘wat existen is en wat innerlijkheid betekent’. En toch, wil er van verinnerlijking sprake kunnen zijn, zul je moeten aannemen dat wat iemand verinnerlijken moet hem blijkbaar bekend is. Zo iemand moet het dus niet allereerst van weten hebben, maar hij moet er op een of andere manier toe worden aangespoord om wat hij weet te verinnerlijken, het zich werkelijk eigen te maken zodat het invloed krijgt op zijn leven.

Naar aanleiding van de tekening van een psychologische waarnemer (in de inleiding van hoofdstuk II van *HBA*¹¹) maakt Kierkegaard in een dagboek aantekening nog een bijzondere opmerking over de pseudonimiteit van dat boek:

‘De schets die ik in *Het begrip angst* heb ontworpen, over een (psychologische) waarnemer, zal vermoedelijk de een of ander wel storen. Toch hoort deze er wezenlijk bij, ze is er eigenlijk een soort watermerk van. Ik sta überhaupt altijd in een dichterlijke verhouding tot mijn werken; daarom ook ben ik pseudoniem. Op hetzelfde moment dat er in het boek iets wordt uitgewerkt, wordt de eraan beantwoordende individualiteit ook getekend. Vigilius Haufniensis tekent verschillende karakters, maar tegelijk heb ik dus een schets van hemzelf ontworpen.¹²

EEN LEESGIDS

Net als bij *De herhaling* van Constantin Constantius verschijnen er dus ook nu weer twee boeken tegelijk, een nieuwe vertaling van *HBA*, en een leesgids. Deze leesgids is echter

10] Zie *Naschrift* (in het Nederlands nog niet vertaald); SKS 7, 245; SV3, 9, 226.

11] Zie *HBA*, p. 66-68; SKS 4, 359v; SV3, 6, 147v.

12] Zie SKS 18, 213; JJ:227; *Pap.* V A 34 en de paragraaf ‘Kierkegaard als psycholoog’ in hoofdstuk 1 van deze leesgids.

anders dan die bij *De herhaling*. Dat boek is in de nieuw verschenen vertaling in eerste instantie toegankelijk, het probleem van 'de herhaling' wordt daar door Kierkegaard aan de orde gesteld in de vorm van een tamelijk luchthartige vertelling, die op zich maar weinig toelichting behoeft. De leesgids erbij gaat uitgebreid in op Kierkegaards gebruik van pseudoniemen, en bevat daarnaast vooral materiaal dat inhoudelijk nader licht kan werpen op het begrip herhaling, met name de uitgebreide tekst die Kierkegaard er zelf – hoewel ook nu weer onder het pseudoniem Constantin Constantius – bij schreef naar aanleiding van de receptie van het boek.

De tekst van *HBA* is anders van aard. De aanpak is compact, en er wordt veel gebruik gemaakt van wetenschappelijke termen. Bovendien is de psychologische problematiek van de angst weliswaar zeer menselijk, maar niet eenvoudig. De door de schrijver gekozen invalshoek: het verband tussen angst en zonde, lijkt ook nog weer een extra barrière op te werpen. Wat is de weg die Vigilius Haufniensis in dit boek bewandelt? Hoe kan voorkomen worden dat iemand bij een eerste lezing het spoor bijster raakt?

In hoofdstuk 1, de opmaat, vertel ik onder andere over de wording van *HBA*, en er wordt aandacht besteed aan het bijzondere motto, de opdracht, de nogal uitgebreide ondertitel, het psychologische karakter van het boek en het, oorspronkelijk zeer lange, voorwoord. Hoofdstuk 2 heeft de vorm van een leidraad, en is bedoeld als hulp bij een eerste lezing van het boek. Het is zo opgebouwd dat je als lezer telkens een gedeelte zou kunnen doornemen (de aangegeven pagina's), waarna je de pas inhoudt en de bij dat gedeelte geschreven leidraad doorleest ter verheldering van het gelezene en in gesprek met je eigen gedachten. De onderdelen zijn zo genummerd dat ze direct aansluiten bij het gelezen gedeelte; *Geesteloosheid* (§ 1; p. 112-116) is in dit hoofdstuk 2 de leidraad bij de vierde afdeling van hoofdstuk III van *HBA*, en geeft commentaar op § 1 die handelt over geesteloosheid. Het

is bij *HBA* überhaupt van groot belang om de tekst van het boek *langzaam* te lezen, in je eigen tempo, en telkens weer de tijd te nemen om je te laten afremmen door wat lastig te begrijpen is.

In hoofdstuk 3 vindt de lezer een aantal onderwerpen waar hij of zij bij lezing van het boek misschien wel wat meer van zou willen weten. Zowel in dagboek- en ontwerp teksten als in zijn andere geschriften vind je thema's uit *HBA* terug. Daarbij zijn ook enkele teksten (uit *Of/Of* en uit de toespraken) waarin angst een centrale rol speelt. De laatste twee hoofdstukken ten slotte bevatten (net als de leesgids bij *De herhaling*) verklarende noten en een register op het boek. Terwijl met de leidraad in hoofdstuk 2 wordt geprobeerd de gang van het boek (en de doorlopende lijnen) te verduidelijken, is hoofdstuk 4 (met de noten die per pagina en regel geordend zijn) te beschouwen als extra informatie over zaken die in de tekst misschien wel eens wat erg kort geformuleerd of voor ons als niet tijdgenoten onduidelijk zijn.

Hopelijk vindt een vorsende lezer van *HBA* in deze leesgids een goede handreiking bij dit boeiende werk, die hem of haar zal aansporen om het te blijven lezen, zodat het de kans krijgt steeds meer van zijn rijke inhoud te ontsluiten.

BRONNEN EN OMSLAG

Bij de vertaling van Kierkegaards teksten gebruiken we onder andere de gezaghebbende eerste en tweede uitgave van zijn verzamelde werken (*Søren Kierkegaards Samlede Værker*; SV1 en SV2), en daarnaast de kritische uitgave van eerste drukken zoals die sinds 1997 is verschenen onder de titel *Søren Kierkegaards Skrifter* (SKS, die ook op het internet is te vinden, www.sks.dk). In de tekst van de nu volgende hoofdstukken en in het bijzonder ook in de verklarende noten wordt verwezen naar SKS en naar de derde uitgave van de verzamelde werken (SV3). Voor teksten uit de dagboeken en ontwerpen houden we ook SKS aan, maar voor een groot aantal teksten uit de

zogenaamde B-categorie zijn we aangewezen op de oudere uitgave van *Søren Kierkegaards Papirer (Pap.)*, omdat deze niet in SKS zijn opgenomen. Voor brieven van en aan Kierkegaard wordt verwezen naar *Breve og Aktstykker vedrørende Søren Kierkegaard* en naar deel 28 van de SKS: *Breve, Dedikationer*.¹³ Alle vertalingen zijn van eigen hand. Wel wordt zo mogelijk ook naar bestaande vertalingen verwezen. Aan het begin van hoofdstuk 4 (met de noten bij *HBA*) staat een lijst met werken van Kierkegaard in het Nederlands waarnaar in deze leesgids wordt verwezen.

Van Eveline van Duyl's beeld 'Kierkegaard' hebben we ook voor deze uitgave weer gebruik mogen maken.¹⁴ Met behulp ervan ontwierp Mita Visser opnieuw de omslagen, en zij was verantwoordelijk voor heel de opzet en typografie van de beide boeken.

Lineke Buijs heeft ook voor dit boek mijn vertalingen gecorrigeerd. Mita Visser en Bernadette Dietz hebben zowel over de inhoud als over de opzet van deze leesgids willen meedenken. Het idee om de toelichtingen te splitsen in een leidraad en een aantal onderwerpen heb ik aan Lineke te danken, als vrucht van haar eigen omgang met het boek. Dit alles is de helderheid van deze leesgids naar mijn idee ten goede gekomen, waarvoor niet alleen ikzelf maar iedere toegewijde lezer hen dankbaar zal zijn.

13] *Søren Kierkegaards Samlede Værker*, eerste uitgave, Kopenhagen 1901-1906 (SV1); tweede uitgave, Kopenhagen 1920-1931 (SV2); derde uitgave, Kopenhagen 1962-1964 (SV3). *Søren Kierkegaards Skrifter*, Kopenhagen 1997-2012 (SKS). *Søren Kierkegaards Papirer*, tweede uitgave, Kopenhagen 1968-1970 (Pap.). *Breve og Aktstykker vedrørende Søren Kierkegaard*, uitgegeven door N. Thulstrup, Munksgaard, Kopenhagen 1953-1954. *Breve, Dedikationer*, SKS 28, Gads Forlag, Kopenhagen 2012. Wordt er niet verwezen naar SKS, dan is het betreffende tekstgedeelte daar niet in opgenomen.

14] Zie ook *Kierkegaard en De herhaling, een leesgids*, p. 140v.